

Karel V en Utrecht (1528 - 1555)

De haat-liefde verhouding tussen een stad en haar keizer

Het jaar 2000 is het herdenkingsjaar van keizer Karel V. Op 24 februari 1500 werd deze vorstenzoon in Gent geboren. Van vaderszijde erfde hij de Bourgondische en Habsburgse erflanden en van moederszijde Spanje inclusief de overzeese gebiedsdelen die zich uitstrekten van Italië tot Amerika. Vandaar dat er gezegd wordt dat in het rijk van Karel V de zon nooit onderging. Na de dood van zijn grootvader Maximiliaan van Habsburg kozen de Duitse keurvorsten in 1519 Karel tot keizer van het Heilige Roomse Rijk. In 1528 verwierf hij de landsheerlijke macht over het Neder- en Oversticht. Karel V heeft onmiskenbaar zijn stempel gezet op bestuurlijke instellingen in Utrecht, op het uiterlijk van de stad, op het zelfbewustzijn van de Utrechters, en op de godsdienstpolitiek. Reden genoeg om de keizer ook in Utrecht te gedenken.

Voorspel

Karel V met hond,
Titiaan, olieverf op
doek
Museo del Prado,
Madrid

Karel V zond zijn schaduw reeds lang vooruit. Bij onderhandelingen over de bisschopszetel in 1516 steunden zijn ambassadeurs de kandidatuur van zijn bloedverwant Philips van Bourgondië. Tevens onderhandelde Karel V rechtstreeks met de paus. In ruil voor 18.000 dukaten bevestigde de paus in 1517 de benoeming van Philips tot bisschop. Kapittels, stad en Staten van Utrecht waren buitenspel gezet.¹ Zij waren er niet in geslaagd 'om te doen als goede Sunte Meertijnslyuden [...] om hoer rechten te helpen bescermen'.² De stedelijke raad was niet van plan zich de wet te laten voorschrijven. Op de toenemende druk reageerde zij met een daad die de eigen traditie onderstreepte: in

In de *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (C. Dekker e.a., red.) schreef de cultuurhistorica Llewellyn Bogaers vier hoofdstukken over de politieke en religieuze ontwikkelingen in zestiende-eeuws Utrecht. In het Karel V-jaar verzorgt zij rondleidingen door het voormalige Duitse Huis, nu Grand Hotel Karel V. Over de relatie tussen Karel V en de stad Utrecht heeft zij een twee uur durende wandeling uitgezet onder de titel Merktekens van Karel V in Utrecht. Deze tocht eindigt met een rondleiding door Grand Hotel Karel V. Voor data: zie de agenda op pagina 57 van dit blad

1520 liet zij de Utrechtse bisschoppen vereeuwigen aan de gevel van Hasenberch, de zetel van de Utrechtse schepenbank [recht-bank].³ De 24 beelden stonden symbool voor Utrechts onafhankelijkheid. Het stadsbestuur identificeerde zich steeds nadrukkelijker met Sint-Maarten, de patroonheilige van de Domkerk en de stad. Bij de bisschopskeuze van 1524 was de raad alerter dan in 1516 - 1517 en vroeg zij de kapittels een neutrale bisschop te kiezen 'die Sint-Maarten en de Staten bequaem, nut ende oirber' zou zijn'.⁴ Ook probeerde zij te voorkomen dat gezanten van zowel de keizer als diens rivaal, de hertog van Gelre, tijdens de verkiezing in de stad zouden zijn.⁵

Met zijn expansiepolitiek zette Karel V de familietraditie voort. Nadat het Bourgondische huis in 1428 Holland en Zeeland had weten te verwerven, was het bisdom Utrecht het volgende doelwit. De benoeming van David van Bourgondië tot bisschop van Utrecht (1456 - 1496) was de eerste stap. Hoewel Utrecht tot 1528 de zelfstandigheid wist te bewaren, was het in de vijftiende eeuw en het eerste kwart van de zestiende eeuw vaak onrustig aan de grens. De heren van het Hollandse IJsselstein, de hertog van Gelre en de heren van Culemborg en Vianen deden regelmatig een inval. Het was prijsschieten. De oorlogshandelingen kwamen Utrecht duur te staan. De Utrechtse burgerwacht en schutterij moesten telkens weer in het geweer komen, de verdediging kostte handenvol geld. De vijandelijke legers waren niet sterk genoeg om de stad in te nemen, maar brachten wel grote schade toe aan het platteland. Alleen tegen grote afkoopsommen waren zij bereid het veld te ruimen.

De aanloop tot de Habsburgse machtsovername was de burgeroorlog die in Utrecht in 1525 begon. De strijd richtte zich aanvankelijk tegen het patriciaat dat al enkele generaties een beslissende stem in de stedelijke raad had, en tegen de bevoorrechte positie van de kapittels die veel minder belasting hoefden te betalen op wijn en bier. Geleidelijk aan verhardden zich de verhoudingen. Op 1 augustus 1527 werd de elect [verkozen, doch niet gewijde bisschop] de toegang tot de stad ontzegd. De opstandige factie ging vervolgens een bondgenootschap aan met de hertog van Gelre en de bisschop met Karel V. De burgeroorlog was niet langer een stedelijke aangelegenheid: Habsburg en Gelre streden om zeggenschap over Utrecht. Het einde van Utrechts autonomie was onafwendbaar. In 1528 stelden de Staten van Holland hun stadhouder, Antonie de Lalaing, graaf van Hoogstraten, 80.000 gulden ter beschikking om de verhoudingen in Utrecht te herstellen. In ruil voor militaire steun was de elect bereid ten gunste van de keizer afstand te doen van de wereldlijke macht over het Neder- en Oversticht, nu de provincies Utrecht, Drente en Overijssel. Op 1 juli 1528 trok de elect de stad Utrecht binnen. Enkele prominente tegenstanders kregen de doodstraf. Op 21 oktober vond de machts-overdracht plaats. Namens Karel V aanvaardde de graaf van Hoogstraten het wereldlijk bestuur over het Nedersticht. De overdracht ging met rituelen en festiviteiten gepaard. In de Domkerk werd een plechtige hoogmis gevierd. Op de Neude zwoeren de Utrechtse burgers en ingezetenen de nieuwe landsheer de eed van trouw. De stadhouder beloofde op zijn beurt

de stad te beschermen. Als teken van blijdschap werden handenvol goud en zilver over de bevolking uitgestrooid. 's Avonds verlichtten vreugdevuren en fakkels de stad. Voortaan werd deze dag met een jaarlijkse processie herdacht. Met het Habsburgse bestuur begon een periode van vrede, rust en welvaart voor de stad.

De prijs voor de vrede

Door diplomatie, pressie en oorlog had de keizer in 1528 aan het langste eind getrokken. Toch was hij geenszins gerust op een goede afloop. Utrecht had nu eenmaal de reputatie een oproerige stad te zijn. Reeds drie dagen na de machts-overdracht zocht de stadhouder naar een goede locatie voor een dwangburcht, die de rust in de stad moest garanderen. De Vredenburg kwam in het westen van de stad te staan, aan de stadswal, in de onmiddellijke nabijheid van de Catharijnepoort. Het kasteel kon in tijden van nood rekenen op bevoorrading en versterking vanuit Amsterdam.

Aan de vrede hing een prijskaartje: de Staten van Utrecht moesten de keizer 80.000 gulden betalen als welkomstgeschenk. De privileges en rechtsgewoonten van de stad Utrecht waren dood en teniet verklaard. De gilden verloren hun politieke en militaire bevoegdheden. De stadsbestuurders werden niet langer vanuit de gilden gekozen, doch rechtstreeks door de keizer benoemd. De burgerwacht werd opgeheven. Wel behielden de gilden hun sociaal-economische functie, al mochten zij niet langer op eigen initiatief vergaderen. De stedelijke raad moest het aloude raadhuis verlaten en zijn intrek nemen in Hasenberch en de aangrenzende gebouwen aan de

Karel V en Utrecht (1528 - 1555)

Plaats [de huidige Stadhuisbrug]. In het rechtssysteem kwamen grote veranderingen. De schout stond als hoofd van politie en openbaar aanklager rechtstreeks onder de keizer. Hij kreeg nieuwe, uitgebreide bevoegdheden. In 1530 kreeg Utrecht er een rechtbank bij, het Hof van Utrecht, dat als provinciale rechtbank functioneerde en als beroepsinstantie. De verdedigingswerken moesten worden aangepast aan nieuwe wapens zoals kanonnen: de meeste verdedigingstorens werden verlaagd, de stadspoorten verbouwd. Bovendien kreeg de stad vier stenen bolwerken. Pas nadat bestuur, rechtspraak en defensie waren gereorganiseerd, werd de stad in een aantal oude privileges hersteld. Sociaal-culturele organen als het broederschapswezen, het buurtleven en de rederijkerskamer bleven buiten schot. Wel liet de keizer in 1538 de armenzorginstellingen doorlichten op hun doelmatigheid. Tijdens zijn bezoeken, in 1540 en 1545/1546, zou hij steeds weer belangstelling tonen voor de gang van de zaken in de Staten van Utrecht, de verhouding van de stad tot de Staten en van de schepenbank tot het Hof van Utrecht, en begeerde hij afschriften van raadsbesluiten en van vonnissen van de schepenbank.⁶

In het uiterlijk van de stad traden veranderingen op. De beeltenis van Sint-Maarten, de patroonheilige van de stad, sierde niet langer de openbare gebouwen, stadspoorten en waterputten. Het wapen van de keizer prijkte er voortaan. Sint-Maarten verdween uit het stadswapen en het stadszegel. Utrechtse muntjes werden nauwelijks meer geslagen. Zelfs het wapen van Adriaan VI, de Utrechter die het in 1522 tot paus had ge-

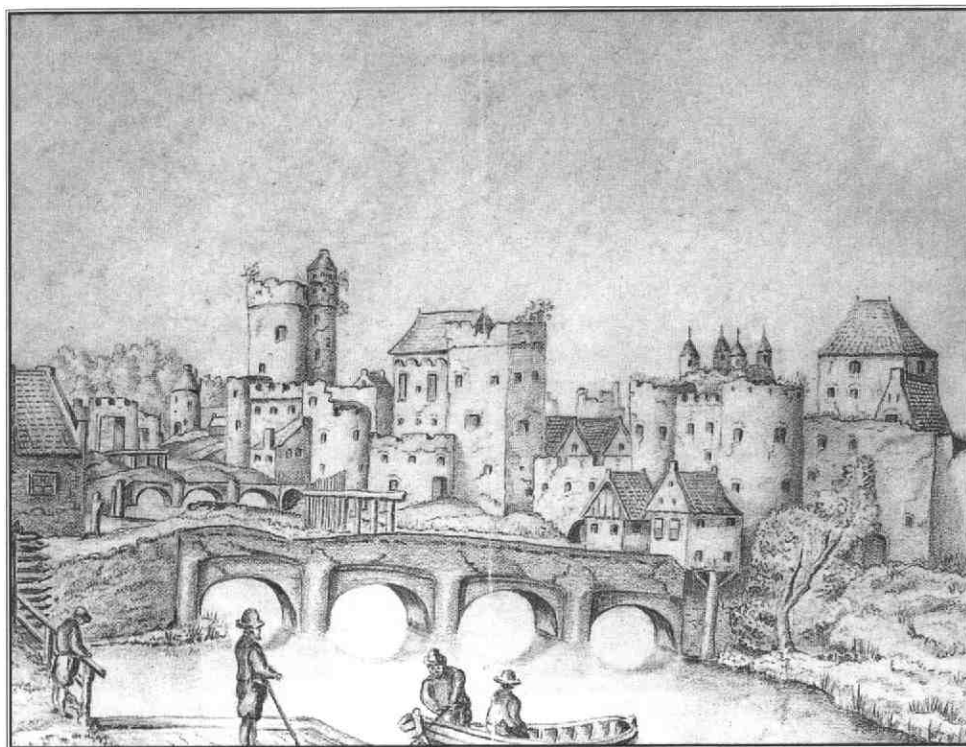
bracht, werd van de stadspoorten verwijderd. De meeste kerken en kloosters hadden nu een gebrandschilderd raam met de beeltenis en het wapen van de keizer. De nieuwe verdedigingswerken met hun waakhuisjes aan de stadssingel kregen een nieuwe naam zoals de Vos, de Bok, de Beer, etc. Niet langer herinnerde de naam aan het gilde dat hun had beheerd. De burgemeesters mochten alleen nog maar een zwarte tabberd dragen; de zilveren kovel die hun middeleeuwse voorgangers met zoveel trots gedragen hadden, werd hun ontnomen. Ook kregen de stadsdienaren een soberder versiering: zij droegen alleen nog maar de naam *Utrecht* in zilveren letters op hun mouw. In 1545 moesten de bischopsportetten met bijbehorende tekstborden in het koor van de Domkerk plaatsmaken voor de wapenborden van de ridders van het Gulden Vlies. Hasenberch kreeg in 1546 een schitterende gevel in renaissancestijl, waarvoor de bischopsbeelden moesten wijken. Met al deze maatregelen probeerde Karel V de identiteit van de Utrechtse te breken.

Trouw aan de keizer?

Niet iedereen legde zich voetstoots neer bij de nieuwe ontwikkelingen. In de beginjaren kwam het regelmatig voor dat mensen nog de eed van trouw aan de keizer moesten zweren. Ook waren er rechtszittingen, waaruit onvrede met de gewijzigde verhoudingen spreekt. Een enkeling geloofde niet dat het keizerrijk lang zou duren.⁷ In de raadsbesluiten en stadsrekeningen overheerst evenwel een optimistische toon. In de stad werd druk getimmerd: al in augustus 1529 was de bouw van Vredenburg zover gevorderd dat

het kasteel bruikbaar was. Later volgde de ingrijpende verbouwing aan het stadhuis. Er was veel aandacht voor openbare werken. De verdedigingswerken werden aangepast aan de eisen des tijds. Utrecht-Oost kreeg een nieuw riool. De keizer wist zich verzekerd van een loyaal bestuur, dat hij hoofdzakelijk uit de gegoede burgerij en het patriciaat recruteerde. Hij schuwde niet om ook rebelse kopstukken uit de jaren 1525 - 1528 in het stadsbestuur op te nemen. Hierdoor kreeg zijn beleid een breed draagvlak. Frans van Nijenrode (overleden in 1560) is hiervan een mooi voorbeeld. Deze Geldersgezinde edelman verkreeg in 1527 kosteloos het burgerschap, alsof hij een geboren burger was.⁸ In 1528 bevestigde Karel V dit burgerschap en benoemde Frans van Nijenrode vervolgens tot schepen. In 1530 bracht deze nieuwkomer het tot raadsheer van het Hof van Utrecht. Deze functie bekleedde hij tot zijn dood. In 1556 sierde een beeld van Karel V zijn huis aan de Oudegracht [nu nr. 120]. De voormalige tegenstander had zich ontpopt tot een loyaal aanhanger.

De keizer had geen onbepaalde armslag. Net als de landsheren voor hem behoefde hij toestemming van de Staten van Utrecht om belastingen uit te schrijven. Op dit terrein vond hij veel tegenwerking. Met name de ridderschap en de steden Amersfoort, Wijk, Rhenen en Montfoort, stonden op naleving van hun aloude privileges, die vrijstelling van belasting inhielden. Zelfs de stadhouder Antonie de Lalaing, die zo op sanering van de Statenfinanciën aandrong, vroeg ontheffing voor Honswijk, waarover hij door zijn huwelijk met Elisabeth van Culemborg heer was. Toch moest

De Tolsteegpoorten rond 1540. Langs deze weg reed Karel V in 1540 de stad binnen. Potloodtekening door C. W. Wagenaar naar een anonieme afbeelding uit de 17e of 18e eeuw naar een onbekend 16e eeuws origineel. Foto: Het Utrechts Archief.

de bedde van 80.000 gulden worden opgebracht. Alleen de stad Utrecht nam haar verantwoordelijkheid en hief een extrabelasting op het bier, het zogenaamde stui-vergeld. Jarenlang bleef de kwestie slepen. Uiteindelijk heeft de landvoogdes de knoop in 1539 doorgehakt. Voor het platteland besloot zij tot een heffing op de grond, waaraan de pachters en grondeigenaren gelijkelijk moesten bijdragen. Alleen de pachters van de keizerlijke domeinen waren van de heffing vrijgesteld. In de stad (svrijheid van) Utrecht bleef het stuivergeld van kracht. De kloosters leverden hun gebruikelijke bijdrage.⁹

Pas nadat Karel V het hertogdom Gelre in 1543 had onderworpen, kon hij grotere druk op de Utrechtse Staten uitoefenen. De keizer heerste toen over een aaneengesloten gebied in de Nederlanden. In 1548 verenigde hij de Bourgondische gewesten in de Bourgondische Kreits. Met de Pragmatieke Sanctie (1549) regelde hij zijn opvolging: alle Bourgondische landen erkenden Karels zoon Philips als hun toekomstige heer. De Blijde Inkomste van Philips II in 1549 vormde de plechtige bezegeling

van deze overeenkomsten. Vanaf 1549 nam de belastingdruk toe. De Staten van Utrecht waren nauwelijks genegen bij te dragen aan de geldverslindende oorlog met Frankrijk (1551 - 1559) en traineerden de belastingheffing waar mogelijk. Zij beschikten over een uitstekend breekijzer: de stem van Utrecht was binnen de Staten-Generaal cruciaal. In de Nederlanden kon alleen belasting worden geheven, als alle Bourgondische erflanden akkoord gingen. Deze status had Utrecht in 1534 verkregen. Zij was toen in een Unie met Holland en Zeeland verenigd. De Utrechtse Staten beantwoordden strijk en zet elk belastingvoorstel met een veel lager tegenbod. De verhouding met Brussel, de hoofdstad van de Nederlanden, was al ten tijde van de troonsafstand van Karel V in 1555 ernstig bekoeld.

Godsdienstpolitiek

In het eerste kwart van de zestiende eeuw waren ook in Utrecht hervormingsgezinde geluiden te horen. Dit was geheel conform de tijdgeest. Met hun belangstelling voor de klassieke oudheid hadden humanisme en renaissance bij de intelligentsia vragen opgeroepen

over de heersende cultuur. Bij de bezinning op het geloof en de vormgeving ervan ging het om zingevingsvraagstukken, waarbij zich een steeds grotere groep mensen betrokken voelde. De interpretatie van de christelijke leer en de plaats van rituelen en symbolen werden in brede kring onderwerp van gesprek. In Utrecht had men vooral aandacht voor de betekenis van de eucharistie. Hinné Rode, de rector van het fraterhuis waaraan de Hieronymusschool was verbonden, maakte zich sterk voor een symbolische interpretatie van het H. Sacrament. Hij reisde al in 1521 naar Luther om met hem over dit onderwerp te praten. Luther was niet geïnteresseerd. Het lutheranisme heeft in Utrecht weinig aanhang gevonden. De plaatselijke katholieke kerk was pluriform en bood ruimte aan nieuwe inzichten.¹⁰ De hervormingsbeweging raakte echter - vanuit het perspectief van kerkelijke en wereldlijke overheden - het fundament van de samenleving, omdat in die tijd religie en cultuur, kerk en samenleving nog nauw verweven waren. De vorsten lieten de zaak niet op zijn beloop en verklaarden ketterij tot majesteitsschennis. In die zin gebruikten zij de religie als instrument om hun gezag te versterken. Het was de tijd waarin vorsten streefden naar alleenheerschappij. Afwijkende meningen en gedragingen waren koren op hun molen. Overal nam men maatregelen tegen de 'ketterij', vooral nadat de strijd tussen de keizer en Luther geëscaleerd was. Ook het Utrechtse stadsbestuur moedigde de vernieuwingsbeweging niet aan. Net als de graaf van Holland (Karel V) en de hertog van Gelre nam het maatregelen om de her-

Karel V en Utrecht (1528 - 1555)

vorming in de kiem te smoren. In de Habsburgse landen werd in 1520 ketterse literatuur verboden en in 1523 de inquisitie ingevoerd. Langzaam kwam daar de vervolging van andersdenkenden op gang. In het Sticht vonden in 1521 boekverbrandingen plaats. In 1524 werd er een commissie ingesteld die erop moest toezien dat ketterse denkbeelden hier geen ingang vonden. Van vervolging was hier nog geen sprake. Wie zich in de jaren twintig al te zeer als sympathisant van de nieuwe leer profileerde, kreeg de aanbeveling om stad en land te verlaten.

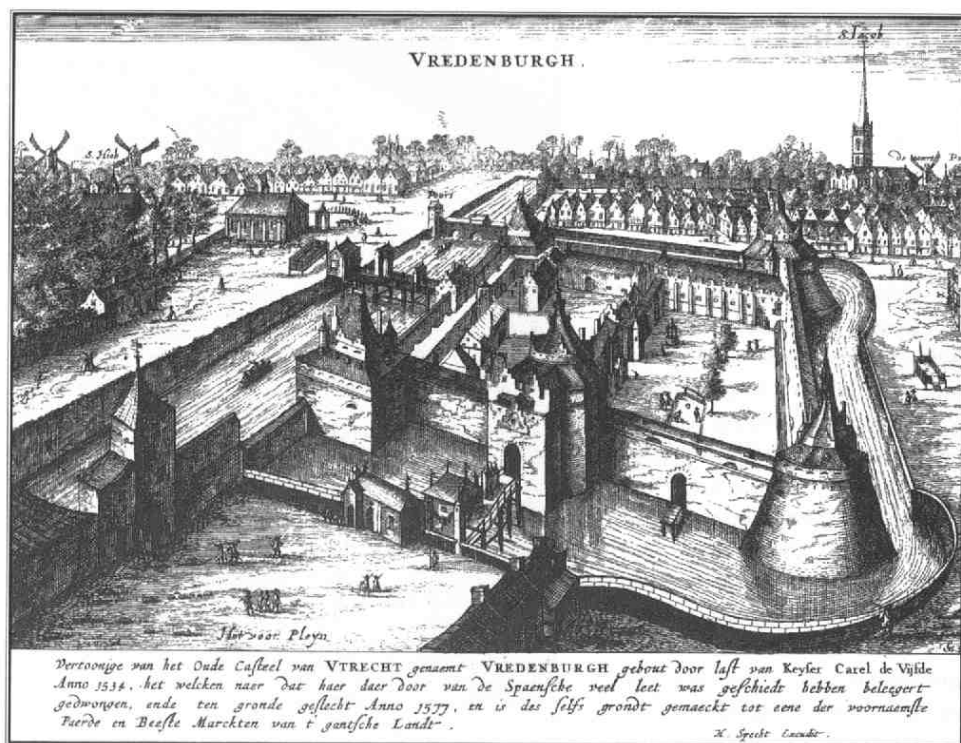
Nadat Karel V in 1528 landsheer van Utrecht was geworden, werden hier dezelfde godsdienstplakkaten afgekondigd als elders in de Bourgondische (erf)landen. De keizer had de strijd tegen de ketterij hoog in het vaandel, zeker nadat de doopsgezinden in 1534 - 1535 een greep naar de macht hadden gedaan in Münster en zij in 1535 een aanslag gepleegd hadden op het stadhuis van Amsterdam. De Habsburgse godsdienstopolitiek vond in Utrecht geen warm onthaal. Het stadsbestuur was er alles aan gelegen om de eenheid van de samenleving te bewaren en stelde geen belang in de vervolging van hervormingsgezinde burgers die zich niet aanstootgevend gedroegen. Gebruikmakend van een amnestieregeling die de centrale regering had afgekondigd, konden in 1534 veertien Utrechtse herdoopten hun wederdoop herroepen. Tot de doperse woelingen kreeg in Utrecht alleen in 1533 een priester, die opruiend preekte, de doodstraf omwille van de religie. Pas toen de samenleving in gevaar leek, zijn er tussen 1535 en 1546 op grotere schaal doodstraffen voltrokken, en wel aan 17 mannen en

14 vrouwen die actief bij radicale stromingen binnen de doperse beweging betrokken waren. Tussen 1546 en 1555 zijn er in Utrecht geen dissidents om hun religieuze overtuiging gedood. In vergelijking met de andere Habsburgse landen is de vervolging in Utrecht mild te noemen. Het Hof van Utrecht had na 1535 inzake de religie geen doodvonnis meer uitgesproken.

De Blijde Inkomste

In 1528 was Karel V aanvaard als landsheer, maar de Utrechters moesten nog bijna twaalf jaar wachten voordat zij hem in levende lijve konden aanschouwen. Van 14 tot 17 augustus 1540 bezocht de keizer de stad. Het was zijn Blijde Inkomste, zoals het eerste bezoek van de landsheer traditioneel werd genoemd. Kosten noch moeite waren gespaard om hem een waardig welkom te bezorgen; langs de route waren erebogen opgetuigd met symbolen en spreuken die getuigden van vereering voor de keizer.¹¹ Alle vooraanstaande leden van de Utrechtse samenleving maakten hun opwachting. De stad wemelde van de mensen, van heinde en verre waren zij gekomen om de keizer te begroeten. Eindelijk was het zover, op zaterdagavond 14 augustus, een warme zomeravond, naderde de keizer de stad. Zijn zuster Maria van Hongarije en voornamelijk edellieden uit Spanje en de Nederlanden vergezelden hem. Op een mijl van de stad wachtte de ridderschap, in zwart fluweel gekleed, het gezelschap op. Halverwege stonden 1500 burgers en soldaten, die op Vredenburg gelegerd waren, opgesteld. Zij vormden de erehaag waardoor het keizerlijk gezelschap de stad bereikte. Vóór de Tolsteegpoort ontmoette de kei-

zer de schout en het stadsbestuur. De schout viel hem ten voet en overhandigde hem op een goudomrand kussen de roede van justitie. De eerste burgemeester sprak vervolgens zijn vreugde uit dat de keizer in de gelegenheid was de stad te bezoeken. Hij hoopte dat de keizer overtuigd was van de trouw van zijn onderdanen en dankte hem voor het feit dat hij de stad Utrecht van de ondergang had gered. Hierop overhandigde hij de keizer de sleutels van de stad op een prachtig geborduurd kussen. De keizer beloofde daaropvolgend de belangen van de stad te behartigen en de welvaart van de inwoners te bevorderen. Het gezelschap reed de stad binnen. De keurtroepen van de keizer werden gevolgd door de Utrechtse burgerij, de ridderschap, de schout en het stadsbestuur. Daarna volgde de keizerlijke hofhouding met de pages in geel, grijs en violet fluweel. In het zwart geklede edellieden reden voor en naast de keizer. Zij droegen een toorts waarmee zij de keizer in het licht zetten. Een lange man, in goudlaken, met een kostbaar zwaard in de hand, ging aan de keizer vooraf. Karel V zelf oogde sober: hij droeg slechts een kleed van zwart laken en een zwartfluwelen mutsje met een diamanten speld. De keizer verkeerde in de rouw na het overlijden van zijn vrouw Isabella van Portugal in 1539. In zijn onmiddellijke nabijheid reed zijn zuster Maria, eveneens in haar traditionele weduwekledij. Het vorstelike gezelschap werd gevolgd door hoge Spaanse en Nederlandse edellieden, die allen de kostbaarste kleurigste gewaden droegen van goudlaken en fluweel, bestikt met goud- en zilverdraad, veelkleurige linten, juwelen en edelstenen.

Gezicht op kasteel
Vredenburg uit
het zuiden in
vogelvlucht.
Kopergravure van
S. van Lamsweerde.
Foto: Het
Utrechts Archief

In de Tolsteegpoort en op de bruggen stonden beelden uit de klassieke mythologie opgesteld: Vrouwe Fortuna, Bacchus, Alexander de Grote, Hercules, Jason en noem maar op. Hun verworvenheden en heldendaden inspireerden tot loftuitingen aan het adres van de keizer. Op de bruggen nabij het oude centrum vonden mimevoorstellingen plaats: daar werd de strijd uitgebeeld die de keizer tegen de Turken en indianen had gevoerd. Een piramide op de Hamburgerbrug herinnerde met zijn opschriften aan de Romeinse en de Habsburgse adelaar die beide graag in Utrecht 'nestelden'. Bij de ingang naar de Lijnmarkt stond een triomfpoort opgesteld, versierd met de vlaggen van de keizer. De straten waren versierd met sparren, de huizen met groen en uithangborden die de keizer prezen als 'Vader des Vaderlands' en 'een zeer goed heer'. Overall brandden lantaarns, kaarsen en toortsen. Er klonk muziek. De mensen waren uitgelopen. De komst van de keizer was een gebeurtenis van de eerste orde. Op de Sint-Maartensbrug begroetten de bisschop en de kapittels de keizer. De kanunniken leidden de stoet naar de Domkerk, waar het gezelschap luisterde

naar de lofzang Te Deum Laudamus. Voort ging de stoet, via het versierde Oudkerkhof, naar de Stadhuisbrug. Voor het stadhuis waren beelden geplaatst van vier illustere voorgangers van Karel die net als hij een sleutelrol hadden gespeeld in de Utrechtse geschiedenis: keizer Augustus, koning Dagobert, Karel Martel en koning Hendrik I van het Duitse rijk, ook wel de Vogelaar genoemd (onder zijn bewind zouden de Noormannen uit Utrecht verdreven zijn). Op een piramide werd de lof gezongen van de keizer. Onderweg naar de Neude verwelkomden nog meer groten uit de oudheid de keizer: Themistocles, Lucullus en Fabius. Vertumnus, de god van de herfst, en Pomona, de fruitgodin, hielden een samenspraak op de Neude. Hier stonden een welkomstbeeld opgesteld en een goudbeschilderde stenen erepoort, waaraan schilderstukken van Jan van Scorel bevestigd waren. Hij had de strijd tegen de ketterij afgebeeld en het schilderij als onderschrift meegegeven dat 'het geloof, bij het wijken der ketterij, weer zuiver te voorschijn trede en zijn reinen glans herneme'. In een ander schil-

derij behaalden het geloof en de kerkelijke tucht de overwinning op de ketterij. In het bijschrift wordt de ketterij de grootste pest der maatschappij genoemd.

De keizer logeerde op het Janskerkhof ten huize van de domdeken, Johan van de Vorst van Loenbeek, de zoon van een van zijn vertrouwde raadslieden. Hier werd hem wederom een groots welkom bereid. In de tuin ging een schilderij van Jan van Scorel, *de Nijd*, in vlammen op: waar de keizer verscheen, verteerde de jaloezie. In de eetzaal wachtte hem een troon met een goudgeborduurde hemel. Hier kreeg Karel een banket aangeboden. De stad vierde feest tot in de kleine uren. Pektonnen gaven een rode gloed aan de warme zomernacht. Het bezoek van de keizer werd op 17 augustus besloten met een plechtige processie door de stad. Met alle denkbare ritueel, kerkelijk en wereldlijk, was de keizer in de stadsgemeenschap opgenomen. De dag nadat de keizer vertrokken was, kregen de armen een aalmoes bij de Tolsteeg- en Weerdpoort. De blijde inkomste kostte de stad inclusief de versiering en de wijn ruim 2700 gulden, wat een flink deel van de stedelijke inkomsten was. Werkelijk, kosten noch moeite waren gespaard om de keizer een waardig welkom te bezorgen. Uit de weloverwogen aankleding blijkt dat de stad haar gevoel van eigenwaarde en zelfbewustzijn geenszins verloren was. De massale toeloop laat zien dat de grootse ontvangst niet alleen plichtmatig was.

Van 21 december 1545 tot 4 februari 1546 bracht de keizer nogmaals een bezoek aan de stad Utrecht. Ditmaal voor de vergadering van de ridders van het Gulden Vlies in de Domkerk. Vijftig ridders waren

Karel V en Utrecht (1528 - 1555)

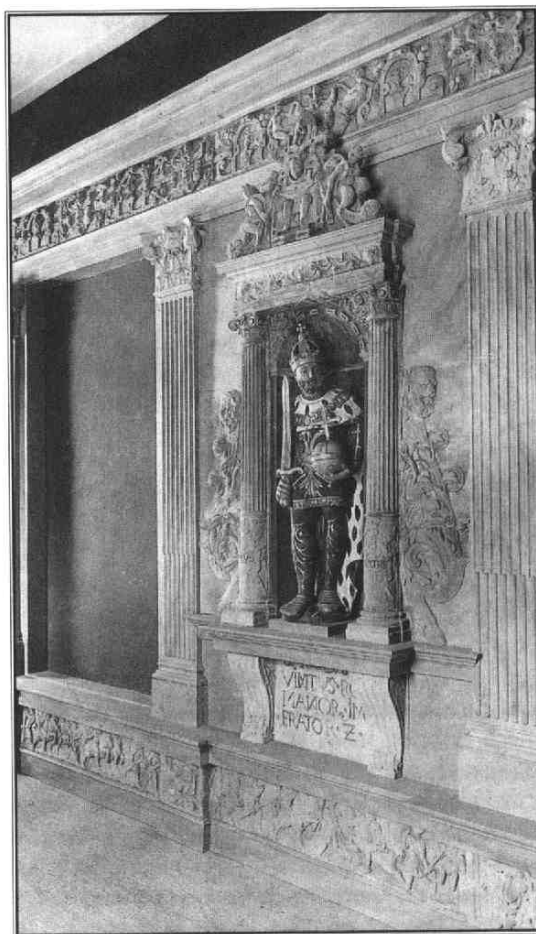
hier vergaderd. Nog in de zeventiende eeuw hingen hun wapenborden boven de koorbanken. Na de onderwerping van Gelderland in 1543 wilde de keizer aan de noordelijke provincies nog eens een duidelijk signaal afgeven dat hij nu de onbetwiste heerser was. Tijdens dit verblijf logeerden Karel en Maria in het Duitse Huis, het klooster van de Ridderlijke Duitse Orde aan de Springweg. Om hun een passend onderkomen te bezorgen werd er op kosten van de stad heel wat vertimmerd en verzezen er drie nieuwe keukens. Het hoge gezelschap dronk op kosten van de vijf kapittels ruim 1800 liter wijn. Ook het stadsbestuur liet bij het logement van keizer, de koningin en de hoogste edellieden en bestuurders wijn bezorgen.

De keizer gebruikte zijn bezoeken om de bestuurlijke affaires van stad en Staten door te lichten. In die zin waren het werkbezoeken. In januari 1546 stelde hij het stadsbestuur een beloning in het vooruitzicht als binnen twee jaar de gevel van Hasenberch zou zijn afgebroken en gelijkgetrokken met de gevels van Groot en Klein Lichtenberch, die al enkele jaren gedreuen het Utrechtse stadhuis vormden. Wellicht was dit een bedekte manier van zeggen dat hij nu toch echt graag wilde dat de bisschopsbeelden die sinds 1520 de gevel van Hasenberch sierden, verwijderd werden. De plannen voor het nieuwe stadhuis stonden namelijk al sinds eind 1533 op stapel.

Een renaissancevorst

Hoezeer Karel V zich ook als katholiek vorst profileerde, toch was hij een echte renaissancevorst. Niet voor niets streefde hij naar de keizerstitel. Hij begeerde het Romeinse Rijk te doen herleven, maar nu

als christelijk imperium. Hij liet zich twee keer tot keizer kronen, in 1520 in Aken, waar hij de kroon van Karel de Grote droeg, en in 1530 te Bologna door de paus, die hem tot keizer van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie kroonde. Ook de persoonlijke symbolen van de keizer waren ontleend aan de klassieke oudheid. Boven zijn wapenschild stond de keizerskroon afgebeeld. De Zuilen van Hercules die aan weerszijden van zijn wapenschild waren opgesteld, droegen de banderolle met zijn lijfspreuk *Plus Oultre*. De Zuilen van Hercules waren de zuilen aan weerszijden van de Straat van Gibraltar, die tot de ontdekkings- tochten van de vijftiende eeuw het einde van de toen bekende wereld aangaven. *Plus Oultre* betekent altijd verder, altijd meer. Met de ontdekkingsreizen was de tijd van de onbegrensde mogelijkheden aangebroken. De kern van zijn persoonlijke symboliek is dat hij een grensverleggend vorst wilde zijn. In Utrecht kende men zijn voorkeur: de erepoorten met de beeldvoorstellingen en spreken spraken de taal van de klassieken. Ook al staat hij niet als maecenas te boek, toch begunstigde Karel wel degelijk kunstenaars. Op zijn reizen nam hij die 'sangers vande capel der keyserlike majesteyt' mee. Hij bezat een schitterend renaissance reisaltaar, waarop naast de klassieke scènes uit het levens- en lijdensverhaal van Christus, ook putti en maagden stonden afgebeeld. Titiaan was zijn favoriete schilder. Ook de Utrechtse kunstschilder Antonie Mor stond vanaf 1549 in de gunst van Karel V. Hij schilderde diens naaste familieleden. Mor geldt als één van de belangrijkste portretschilders van de zestiende eeuw. Eeuwenlang is

deze kunstenaar, die ook aan het hof van Philips II werkte, in Nederland miskend, maar langzamerhand is het tij aan het keren¹². Die miskening hangt ongetwijfeld samen met het Nederlands historisch bewustzijn dat pas met de Opstand een aanvang neemt. Mor zat in het verkeerde kamp.

Balans

Het bestuur van Karel V bracht Utrecht rust en vrede. Ook al was de zestiende eeuw een moeilijke periode voor wie op de rand van het bestaan leefde, toch kende de stad Utrecht tijdens zijn regering een zekere voorspoed. Nu er geen oorlog meer gevoerd hoefde te worden, kon het overheidsgeld besteed worden aan openbare gebouwen, verdedigingswerken en infrastructuur. De stad werd verfraaid, de renaissance deed zijn intrede. Karel V had zich verzekerd van een loyaal bestuur. Hij had zijn getrouwen zorgvuldig gese-

Beeld van Karel V
zoals dat destijds
was aangebracht
op het pand
Oudegracht 120
Foto: Het
Utrechts Archief

lecteerd. De schout, het stadsbestuur en de de functionarissen aan het Hof van Utrecht waren hem toegewijd. Maar een enkel raadslid schaarde zich in de jaren zestig achter de hervormingsbeweging. Ook al wist Karel zich gesteund, toch betekende dit niet dat het stadsbestuur klakkeloos de rechtspositie en verworvenheden van de stad prijs gaf. Niet voor niets was er de competentiestrijd met de schout en het Hof van Utrecht en werden de ketterijplakkaten niet naar de letter uitgevoerd. Het stadsbestuur droeg zorg voor de saamhorigheid van de gemeenschap. In Utrecht waakten de bestuurlijke organen over de rechtspositie van stad en Staten.

Vanuit de burgerij klonken in het begin van Karels heerschappij zelden opstandige geluiden. Na 1543 verstommen zij. Dit is niet alleen toe te schrijven aan de bevestiging van het keizerlijk gezag in de gehele Nederlanden, maar ook aan de consequente strafrechtelijke vervolging van dissidenten. Pas met het uitbreken van de beeldenstorm in 1566 en van de Opstand eind 1576 bleken onderhuidse gevoelens van onvrede te leven bij die burgers die zich door het Habsburgse bestuur tekortgedaan voelden. Nog al wat calvinisten van het eerste uur waren succesvolle ondernemers die buiten de bestuurlijke kaders vielen.¹³

De prijs voor de vrede was een hogere belastingdruk. Dit was de belangrijkste bron van onvrede: de Utrechtse Staten wilden niet bijdragen in de kosten van oorlogen die ver van hun grenzen gevoerd werden. De Staten van Utrecht weerstreefden de Habsburgse belastingpolitiek. Hier troffen zij de regering te Brussel in een zwakke plek: de Habsburgse vorsten be-

schikten niet over vaste inkomsten uit belastingen en moesten elke bede bevechten. De Utrechtse Staten lieten in de Staten-Generaal geen gelegenheid voorbijgaan om de centrale regering de voet dwars te zetten. Tijdens de laatste regeringsjaren van Karel V ontpopten zij zich al als lastige onderhandelaars.

Karel liet zijn zoon een nagenoeg failliete boedel na: een slepende oorlog met Frankrijk, de godsdienstkwesie die niet opgelost was, en een lege schatkist. De zwakte van de regering gaf tegenstanders de ruimte: de godsdienstpolitiek werd op de hak genomen, de nieuwe kerkelijke indeling van de Nederlanden bekritiseerd en getraïneerd, belastingheffing gedwarsboomd. De stemgerechtigde belanghebbers probeerden zoveel mogelijk ruimte voor zichzelf te creëren. Niet voor niets was de leus van de opstandige beweging 'herstel van de oude vrijheden'. Philips II probeerde met harde hand zijn gezag af te dwingen. Dit werkte uiteindelijk averechts. Toen er na de dood van landvoogd Requesens in 1576 een bestuursvacuüm was, maakten de Nederlandse gewesten van de gelegenheid gebruik om de Pacificatie van Gent te sluiten. Voor Utrecht was de eerstvolgende stap het beleg van het kasteel Vredenburg, de burcht die de Utrechtse in bedwang moest houden. Op 11 februari 1577 bliezen de Spaanse soldaten de aftocht. Begin mei volgde de ontmanteling van het kasteel. Het tempo waarin dit proces zich voltrok, maakt duidelijk hoezeer Utrecht verlangde naar nieuwe verhoudingen. De kiem hiervoor was al gelegd onder het bestuur van keizer Karel V.

Noten

- 1 In de Staten van Utrecht hadden de drie Utrechtse standen zitting: de geestelijkheid ofwel de Utrechtse kapittels, de ridderschap, en de steden Utrecht, Amersfoort, Wijk en Rhenen.
- 2 GAU, SA I, 13 (Raads Dagelijks Boek), f. 129v, 10 dec. 1516.
- 3 GAU, SA I, 13 (RDB), f. 39v, 14 juni 1520.
- 4 GAU, SA I, 13 (RDB), f. 143, 23 april 1524.
- 5 GAU, SA I, 13 (RDB), f. 143-144, 23 april-5 mei 1524.
- 6 Zie voor 1540, J.J. Dodt van Flensburg, 'De stads-kameraars-rekeningen', in: *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen*, dl. III (1843) 221, en voor 1545, SA I, 13 (RDB), f. 185v, 186v (5 en 16 dec.).
- 7 GAU, SA I, 13 (RDB), 24 mei 1532, f. 105.
- 8 GAU, SA I, 16 (Buurspraakboek), 31 jan. 1527, f. 62; SA I, 589 (rek. 1e cam.), 1526/27, f. 9.
- 9 Johan vande Water, *Groot Placaatboek*, Utrecht, 1729, dl. II, 2 augustus 1539, 544-545.
- 10 Llewellyn Bogaers, 'Utrecht at a Crossroads: Religious Affiliations in a Sixteenth-Century Netherlandish City', in: *Crown and Mitre*, W.M. Jacobs en Nigel Yates eds., Woodbridge, 1993-1, 1-19; idem, 'Religieuze stromingen', in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, dl 2 (van 1528 tot 1780), Utrecht, 1997, 93-111; idem, 'Broederschappen in laatmiddeleeuws Utrecht op het snijpunt van religie, werk, vriendschap en politiek', in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 8 (1999) dl. 2, 97-119.
- 11 Dit relaas is gebaseerd op het lofdicht dat Cornelius Valerius schreef op de blijde inkomste (A.M.C. van Asch van Wijck (ed.), *Plegtige intrede van keizer Karel den vijfden in Utrecht, in den jare 1540*, Utrecht, 1838), en op de gegevens in het Raads Dagelijks Boek, het Buurspraakboek en de cameraarsrekeningen (GAU, SA I, 13, 16, 17, 590 en 634).
- 12 Getuige het recent verschenen boek van Thera Coppens, *Antonius Mor, hofschilder van Karel V*, Baarn, 1999.
- 13 Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht, 1578 - 1620*, Oxford, 1995, 138-155.